

А. Тахтанова

АЙҚЫНДАУДЫҢ КӨШПЕНДІЛЕР ПОЭТИКАСЫНДА АЛАТЫН ОРНЫ

Жанр деп, егер кең мағынада алатын болсақ, көркемдік жүйесі бірыңғай ескерткіштер жиынтығын немесе тобын айтуға болады. Жанр нақтылы мазмұн мен соған сәйкес көркем құралдар жиынтығының жүйесі, осы жүйенің ішінде айтарлықтай маңызы бар компоненттің бірі - поэтика. Поэтика ұғымы - композиция мен көркем құралдардың бірлігі /1, 2386/. Енді осы көркем құралдарына тоқталып өтелік. Мал шаруашылығымен айналысқан көшпелі елде өмір сүріп, бар өмірі табиғат аясында өткен ақын, жыраулар адам өмірінің қат-қабат құбылыстарын өздері өмір сүрген табиғи орта, мал шаруашылығы, өсімдік әлемі, жануарлар дүниесіне қатысты сөздермен салыстыра береді. Ақын-жыраулардың тілдік, көркемдік құралдары табиғаттан алынды, соған үйлесті. Олар заттық құбылыстарды сезімге айналдырғанда олардың арасына теңсіздік белгі қойылмайды. Ол үшін зат та сөз, сөз де сөз. Екеуі бірдей әрекет иесі. Жырда кез келген образ затпен бір. Ақын кеңістігі бәрін заттандырып, затты қайта жандандырып отырады. Оның қабылдау кеңістігі, объектісі тірі, өзі соның бір мүшесі, оқиғалар тағдыры - өз тағдыры. Заттың ішінде оның сыры жасырынған. Ақын-жыраудың мақсаты осы сырды нақтылап, қайта затқа айналдыру.

Көркем шығармадағы әртүрлі бейнелеу құралдары: метафора, эпитет, теңеу, метонимия- бұлар да образ – сөз образы. Әрбір бейнелеу құралы - идея көрінісі. Бейнелі құрылымның барлық элементтері суреткердің көркем дүниетанымын, көзқарасын айқындайды.

Сан ғасырлар бойы халық ауыз әдебиеті және жеке индивидуалды поэзия қазақтардың сөз өнерінің негізгі формасы болды, ол халыққа оның тарихын, көркем өнерін, драмасын ауыстырды. А.Мецтің араб көшпенділері жайлы айтқан пікірі типология жағынан қазақтарға да келеді: «Көзге бірден көрінетіні, - деп жазады ол, - поэзияның бейнелеу өнерін де бірге алып жүруі» /2, 2176/.

Бірақ қазақ әдебиетінің эстетикалық мазмұнын зерттеп, ұлттық поэтиканың негізін салған сол бейнелеу құрылымдары мен амалдарын қарастырумен бірге жүруі тиіс. А.Н.Веселовский бұл туралы: «...поэтиканың тілін қалыптасқан жерінде, яғни халық поэзиясы топырағында зерттеу қажет» /3, 4196/. Ғасырлар бедерінен өткен сөз сонау заманда болған, көбіне ұмытылған жайттардың даусы секілді. Ол бойына халық образдылығының күш-

қуатын, халықтың бейнелеу амалдарын дарытқан. Теңеу, эпитет, метафора, басқа да көркем тәсілдер ғасырлар арқылы халықтың теңдесі жоқ көркем ойларын ала келді, болмысты эстетика тұрғысынан қабылдау амалдарын да әкелді.

Айқындау - эпитет - заттың, құбылыстың айрықша сипатын, сапасын анықтайтын суретті сөз. Эпитетсіз тіпті айтарыңды анықтау, суреттеп отырған нәрсеңді нақтылау қиын, сол себепті екі халықтан шыққан ақындардың шығармаларында ол көптеп кездеседі.

Бір топ эпитеттер батыр, батыр арманы, оның құрал-жабдықтарын айқындай түседі («жағасы алтын, жеңі жез, шығыршығы торғай көз сауыт киер ме екенбіз?!» - Ақтамберді), бірқатар айқындаулар табиғи орта, табиғат құбылыстарына орай беріледі («Қоғалы көлдер құм сулар, қоныстар қонған өкінбес» - Доспамбет), айқындаулардың бір тобын жан-жануарлар дүниесіне орай кездеседі («Жез қарғылы құба арлан» - Шәлгез, «қара бұлан терісін етік қылар күн кайда?» - Доспамбет), эпитеттердің бірсыпырасы өмір, мекен-жай, тұрмыс-тіршілік көрінісі, көшпелі өмірге тән әркілі этнографиялық жайларды айқындай түседі («Салп-салпыншақ анау өзен, салуалы менім ордам қонған жері» (Қазтуған), «Зерлі орындық үстінде, Ақ шымылдық ішінде Тұлымшағын төгілтіп,... Ару сүйдім өкінбен» - Доспамбет), әйел образдарын жасауда жырауларымыз қолданатын айқындауыш сөздер (ақ бет, талма мойын, дегдар қыз, жұпар қойын, қыналы бармақ, сұлу қатын) бар.

Енді кейбір айқындауларды толығырақ қарастырып өтелік. Ақын, жыраулар «боз» деген айқындауды бірқатар тұстарда пайдаланады (боз орда, боз ат, боз қасқа қой, боз жусан). Бұл айқындаудың поэзияда қолданылуы көне дәстүр көрінісі, ол халық ұғымында киелі, қасиетті түс. Сондықтан да халық әдебиетін тудырушылар оны әркез қадірлі, қасиетті деген заттар мен құбылыстарды суреттеуде мол пайдаланып отырған, Асан Қайғы «Боз сазаны тоқтыдай», Доспамбет «Ілісесі биік боз орда».

Тағы да мол қолданған эпитеттердің бірі - «ақ», ең қалаулы түс, қасиетті ұғым (ақ ана, ақ сүт, ақ бөпе, ақ бесік, Ақ Жайық). Жаны, ары таза адамды «ақ адам» атайды. «Ақ» айқындауының арғы тегі пәк - таза деген ұғыммен байланысты. Сөйтіп, халықтың «ақ» сөзін қасиетті, құштар, қадірлі ұғымдарға байланысты айтады. Өмірдегі алуан адамдар

мен заттардың, килы-килы құбылыстардың сапасы мен қасиеті қандай болса да, олардың бірқатарын «ақ» деп айқындау халықтың мол мейірім, іңкәр көңілінің, үлкен үміт, телегей тілегінің, шалқар сезімінің, асыл арманының куәсі. Сондай-ақ ақын, жыраулар ару торы аттың табаны қара, Жайықтың суы көгілдір, киіктің түсі сарғыш болса да, арғымақ атқа қанат байлағандай халық ұғымындағы жүйріктік, дүлдүлдік сипатты дарытып «ақ табан» деп, туған жердің өзені Жайыққа «Ақ Жайық» атағын тағып, сарғыш киікті «ақ киік» деп айқындау берген. Мысалы, Қазтуған жырау «Алаң да алаң, алаң жұрт, ағала ордам қонған жұрт», Доспамбет «Ақ желкенді жел бастар», Үмбетей жырау «Ақ шәуліге қос тігіп», Тәтіқара ақын «Ақ сұңқар құстай түледі», Шал ақын «Ақ бетіне қан құйған» деген жолдар бар, барлық мысалдарда «ақ» сөзі ерекше мән беріп тұр. Бәдәуи ақындары да «ақ» сөзін киелі мағынада қолданған. Мысалы Ан-Набиға аз-Зубияниден келтірілген бәйіт жолында «ақ жүзді» деген тіркес бар, ол ақсүйектікті білдіреді:

تحییم بیض الولاند بینهم واکسیة الاضریح فوق المشاجب

Ақ жүзді балаларымен кездестіресің оларды.
Ілгіште көйлектері тұр қызыл жібектен /4, 2855/

Зухайр ибн Аби Сульма «ақ» сөзі киімге байланысты беріліп тұр, ақ киім мәртебенің жоғарылығын көрсетеді:

عليها اسود ضاربات لبوسهم سواغ بیض لا تخرقها النيل

Ашулы арыстанға ұқсайды, ал киімдері үстінде,
Ұзын және ақ, жебелер теспеген көйлектерін олардың /4, 309./ Немесе:

فجالت على وحشيها وكانها مسرلة في رازفي معضد

Қаһарланып қарап жан-жаққа аяғын басты асықпай,
Ақ киімге киінгендей көрінді, өте әдемі болып кетті /4, 322-323/

«Ақ» сөзінің антонимі «қара» түсі поэзияда өзіне лайықты орын алған. Мысалы, Доспамбет жырауда «Зырлап аққан қара қан» жолында ол қызыл түсінің орнында қолданылып тұр немесе осы жыраудың «Қара бұлан терісін, Етік қылар күн қайда», Шалкиіздің «Миығына қара шыбын балалап», Бұқар жыраудың «Қара қойдың терісін, Сабындап жусаң ағармас» жолдарындағы «қара» сөзі өзінің реңін білдіріп тұр, сонымен қатар бұл түс ауыспалы мағынада да қолданылады, мысалы «қара ниетті адам», «қаралы хабар» секілді тіркестерде жағымсыз әрекеттерді көрсетіп тұр. Бәдәуилердің арасында да «қара» сөзінің қолдану аясы кең, Саалаб ибн Суайраның жолдарында «қара шанаш» тіркесі, Әл-Ашаның «үлкен ескі қара құмыра» тіркесінде «қара» сөзі - ыдыстың түсін, Зухайр ибн Аби Сульма «қара сүрме, қара

сызық, қара мүйіз» тіркестерінде де заттардың реңін білдіріп тұр, ан-Набиға аз-Зубияниде жыртқыш құстарды қара киім киген шалдарға балап тұр, яғни шайыр жаман ырым әкелушілер деген мағынада қолданып тұр. Саалаб ибн Суайра:

باكرتهم بسياء جون ذارع بل الصباح وقبل لغو الطائر

Қара шанаштан шарапты алуым үшін сатып,
Таң атпастан келемін, құстардың даусы шықпай.

Әл-Аша:

وادكن عاتق حجل سبجل سبحت براحة شربا كراما

Үлкен ескі қара құмыра шарапқа толы,
Онымен келдім мен таң атпастан достарыма өзімнің /4, 59/

Зухайр ибн Аби Сульма:

وناظرتين تطهران فذهما كانهما مكحولتان بائمه
تيد الالى ياتينها من ورائها وان تتقدمها السوابق تصطد

Көздері қара сызықпен сызылғандай көрінеді,
Қара сүрмемен боялғандай кірпіктері оның.
Бір ит артынан қоса жүгірді, қуып жетті ол оны
Қара мүйіздер иесін қорғап тұра қалды /4, 322-323/

Ан-Набиға аз-Зубияни:

تراهن خلف القوم خزرا عيونها جلوس الشيوخ في ثياب
المراناب

جوانح قد ايقتن ان قبيله اذا ما التقى الجمعان اول عالب

Шабуылда жыртқыш құстар ере ұшады,
Иісіне қанның әбден дағдыланған, себебі ол көп болған.

Қара киім киген шалдарға түрлері ұқсайды олардың /4, 283/.

Әрине «ақ» пен «қара» реңдерден басқа да түстерді кездестіруге болады, мысалы Асан Қайғыда «Көлде жүрген қоңыр қаз» - қоңыр, Доспамбет «Бетегелі сары арқаның бойында» - сары, Шалкиіз «Сар шыпшықтай шырлатып» - сары, «Еріккенде қызыл тілін тыймаған» - қызыл, «О-дағы бір құба арланға жолығар» - құба, Ақтамберді «Сары су болды жүрекке», «Көкорай шалғын көк майса» - көк түстерін кездестіресіз. Әрине олар тура мағынасында, яғни заттың реңін, сонымен қатар ауыспалы мағынада да қолданылады (сары су - ірің), «көк» түсі көп ретте жасыл сөзінің орнында қолданылады, мысалы көк орман - жасыл орман, көк шөп - жасыл шөп.

Шал ақынның «Қызыл белбеу, шоңқима етік, үкі тағып, әркімді бір сықақ қылар» деген жолдарында әйел адамның киімдері аталады, бұл жолдан көзге оттай көрінетін қызыл белбеу таққан, шоңқима етік киген, көздің жанарын өзіне бірден қарататын үкі таққан сұлуды көз алдымызға елестетуімізге болады. Бәдәуилер де түстерді заттың реңін білдіргенге қолданады.

Әл-Аша:

اخرجته شهيا كسيلة الودق رجوس قدامها فراق

Жаңбырдың астында суланып сұр түске боялады денесі,
Жолдастарының алдында ылғи да ол көрінеді,
жаңбыр болса әрі қарай себелейді /4, 54/.

Батырлардың құрал-саймандары, киімдеріне байланысты кездесетін айқындауларға келейік, «толғамалы», «ала», «алты құлаш» сөздері қарумен тіркесіп көп кездеседі, мысалы Доспамбетте «Толғамалы ақ балта, Толғап ұстар күн қайда», «Толғамалы ала балта қолға алып, Топ бастадым өкінбен», «Алты құлаш ақ найза, Ұсынып шаншар күн қайда», Шалкиізде «Ала балта суырысып», Ақтамберді жырау «Қоныраулы найза қолға алып, Жалаулы найза қолға алып», Бұқар «Толғамалы қамшы алып» оққа байланысты Доспамбетте, сайгез - тез мағынасында «Садақ толған сайгез оқ», Шалкиіз жырауда егеулі - егелген оқ мағынасында «Далада құлап домбай шұбырса, О-дағы егеулі оққа жолығар!» кездеседі.

Халқымыз төрт түлік малды бағып, күн көрген ел. Көшпенді-бақташылық өмірде олардың атқаратын рөлі кең. Соның ішінде батырдың досы, қанаты сәйгүлікке байланысты кездесетін айқындаулардың санына шек жоқ, мысалы Доспамбетте «Торы төбел ат мініп», «Жағы түкті жылқы айуан», Жиёмбет жырауда «Қыналы бозға мінген ер» деген жолдар кездесе, басқа ақын, жыраулардың туындыларында да оларды тостаған көзді, қиғаш қамыс құлақты, жүйрік ат, шұбар көсем, т.б. деп атап, жылқы атаулыға аса үлкен құрметпен қараған. Бәдәуи ақыны әл-Ашаның бәйітіне көз салайық:

وفلاة كانه ظهر ترس ليس الا الرجيع فيها غلاق
قد تجاوزتها وتحتي مروح عنتريس نعابة معناق
عرمس ترجم الاكام باخفاف صلاب منها الحصى افلاق
فوق مستبقل اضربه الصيف وزر الفحول والتنهاق
او فريد طاو تضيف ارطاة عليه من الغصون رواق
وتعادى عنه النهار تواريه عراض الرمال والدرداق

Шөл даланы мен қалқанның бетіне ұқсатамын,
Тікенектен басқа еш нәрсе жоқ оның бетінде.

Мен оны кесіп өткенмін, астымда жүйрік түйем болған менің,
Аяғы оның мықты, ал мойыны жүрісте созып оның керіледі.

Табандары төмпешіктерді ұсақ тасқа жарады,
Аяғында нық тұрып талай таңсәріні қарсы алғанбыз.

Шапшандығы жабайы есек жүгірісі тәріздес,
Шақырайған жазда ол төзімді, ал ақырса есектей қатты мөңірі.

Аш жабайы бұқа секілді түндерін ол өткізеді,
Шөл ағашы бұтақтарының астында ол түнейді.

Қапырық күндермен күресіп, алысқа ол жол шегеді,
Ыстық құмды жазықты, зәулім құмды төбені кесіп ол жүреді /4, 354/.

Шөл жануары түйені түз адамдары қатты бағалаған, оған қасыдаларында тиесілі орын берген. Шайыр түйесінің жүйріктігін, табандары төмпешіктерді тасты жарып қана қоймай, ұсатып жіберетінін айтады, жүгірісін жабайы есекке балап, мөңірін есектің ақырған даусына теледі, қапырық күнге, құмның ыстығы мен зәулімдігіне қарамастан алыс сапарға жол шегетінін мақтана жырлайды. Әл-Ашаның қолданған эпитеттері түйе образын одан әрі айқындай түседі.

Шалкиіз жыраудың «О-дағы бір аш қасқырға жолығар», Ақтамберді жыраудың «Ор қояндай жүгінтіп, Аш күзендей бүйілтіп» деген жолдарында «аш» сөзі қасқыр мен күзен образдарына ерекше көркемдік беріп тұр, халқымыз «аш бала тоқ баламен ойнамайды» деген нақыл сөздерін бекер айтпаған, аш адам мен тоқ адам көңілдерінің айырмасы жер мен көктей, жыртқыш аңдарда ол айырмашылық екі есе. Имруульқайс бәйітінде тіршілік атаулы көрінбейтін даланы есектің «аш» қарнына балап ерекшелендірген:

و واد كجوف العير فقر قطعته به الذنب يعوى كالخليع المعيل

Есектің аш қарнындай бос жазықтардан мен өттім,
Көп балалы ойыншының даусындай естілген қасқыр ұлуын естідім.

Сонымен қатар әл-Аша бәйітінде тұлпарды аш жабайы бұқаға теледі, оның себебі бұл жануар түнде, аш кезеңінде ұйқы көрмейді:

او طاو تضيف ارطاة عليه من الغصون رواق

Аш жабайы бұқа секілді түндерін ол өткізеді,
Шөл ағашы бұтақтарының астында ол түнейді /4, 354/.

Ан-Набиға аз-Зубиянидің ислам діні енді есігін аша бастаған шағында айтылған бәйіт жолында «пұтты» жансыздандыру өте үлкен қайраттылықты қажет еткен:

فلا لعمر الذى مسحت كعبته وماهريق على الانساب من حسد

Қаабада іздедім мен батаны,
Жансыз тұлға пұттарға жас төгілді біршама /4, 282/

Зухайр ибн Аби Сульма соғысты қадалған тіске, оның ішінде қисық азу тіске балауы тіпті айрықша естіледі:

اذا لقت حرب عوان مضرة ضروس تهر الناس انيابها عصل

Соғыс қатал ылғи да, ал қан ағады өзендей.
Секілді ол қисық азу тіс қадалған жерден қан судай аққан /4, 309/

Қыз атаулымен байланыстыра қолданылған айқындаулар көптеп саналады, мысалы Бұқар жырауда «Оң бармағы қыналы. Омырауы жұпарлы» жолдарында, Шал ақынның «Дегдар қыз екенсің бір алма мойын, Ұжмақтан жаратылған жұпар қойын» немесе «Екінші әйел - қыналы бармақ дейтін» деген жолдарында ару саусақтарының жіңішкелігін - қыналы, омырауының әсемдігі мен хош иісін жұпарлы деген сөздерімен тіркестіре көрсетеді, сонымен қатар мойындарының әсемдігіне жоғарыда аталып өткен «алма» сөзімен қоса «талма» мойын деген эпитетті де қолданады, Шал ақын «Қыз он беске келгенде талма мойын, Он алтыда қыздардың қылса тойын», «тал» сөзінің өзі тал шыбық деген тіркестен алынған, оның негізгі мағынасы жіңішке, түзу, соған орай «тал» сөзі дене бітімінің басқа да мүшелерімен бірге тіркесіп келеді, мысалы Шал ақын «Жығып сап тал төсінді уаласам» деген жолы. Бәдәуилердің арасынан әл-Иашқаридің тамаша қасыдасының бәйіт жолдарын мысал ретінде алуымызға болады. Шайыр арудың көйлегін таза жібектен жасалынған деп мақтай отырып, онын жүрісін нәзік қозғалған құрмен, демін ару ғазел демімен теңдестіреді:

الكاعب الحسناء تر فل الدمقس وفي الحرير
فدفعتها فتدافعت مشى القطة الى الغدير
ولتمتها فتتفتست كتتفس الطيبي البهير

Көкірегі тамаша, ол сұлу да жас өзі,
Таза жібек көйлегі етегімен жерге түседі.

Мен оны жай итердім, ол нәзік қозғалды,
Бұлаққа бара жатқан құрға ұқсайды ол.

Мен оны сүйгенде, ол жай күрсінді,
Демін оның ару ғазел деміне ұқсаттым мен /4, 214/.

Ақын, жырау және бәдәуи шайырлары мұрасында өмірдегі әр алуан заттар мен құбылыстардың айрықша сипаты мен сапасын анықтан, хәм нақтылап, ерекше ажар беретін айқындаулардың (эпитеттердің) небір түрі кездесетінін көрдік. Қазақ ақын, жыраулары мен бәдәуи ақындарының эпитеттерді қолдану аясының кендігі таңғаларлық, олар сөзді айқындап қана қоймай, ерекше мазмұн сыйлаған.

1. Қасқабасов С.А. Қазақтың халық прозасы, -Алматы: Ғылым, 1984.

2. Мең К. Мусульманский ренессанс, -М: «Наука» 1973.

3. Веселовский А.Н. Историческая поэтика, -Л. 1940.

4. خ الادب الالف دكتور شوقي صيفي تاري العصر الجاهلي. الناشر: القاهرة 1993. ص. 173. 1-العربي

5. Мағауин М. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет /XV-XVIII ғғ./, хрестоматия, - Алматы: Ана тілі. 1993.

6. М. Мағауин Ғасырлар бедері (әдеби зерттеулер) – Алматы: Жазушы, 1991.

7. Х. Сүйіншиалиев VIII-XVIII ғасырлардағы қазақ әдебиеті -Алматы: Мектеп, 1989.

8. Бес ғасыр жырлайды -Алматы: Жазушы, 1989.

9. М. Жармұхамедов Көненің көзі (XI-XVIII ғғ. қазақ әдебиеті), - Алматы: Санат, 1991.

***

Данная статья посвящена сравнительно-сопоставительной устной поэзии арабов (доисламская поэзия) и казахов (жырау). В ней рассмотрены вопросы касающиеся эпитетов и их месту, которое они занимают в поэзии двух кочевых народов.

***

This article focuses on the comparative oral poetry of the Arabs (pre-Islamic poetry) and Kazakhs (zhyrau). It examines issues relating to the epithets and the place they occupy in the poetry of two nomadic peoples/

Б. Үсен

THEORY OF EQUIVALENCE IN TRANSLATION: HISTORICAL REVIEW

Translation has been researched by many scholars from different notions of view. Some of translation scholars defined their theories a source-oriented theory, others regarded the target-oriented theories. There are also theorists who chose a place in between; however, all translation theories are related to the notion of equivalence in one way or another. Therefore, equivalence plays a crucial role in translation. In fact, both source and target languages include ranges of equivalents from the least meaningful level of a language, namely, morpheme to the big levels like sentence. In the process of translation these levels of language appear to be equivalence levels between source

language and target language. For example, if there is a word in the S.L, it must be translated into T.L at the word level usually. Accordingly, translation is the matter of establishing equivalence between S.L and T.L.

Translation developed mainly in the second half of the 20th century. Therefore, theory of equivalence has been studied scientifically from the beginning of the second half of the 20th century up to now.

The aim of this article is to review the theory of equivalence as interpreted by some of the most innovative American and European theorists in this field—Vinay and Darbelnet, Jakobson, Nida and